

В.Андрущенко,
академік АПН України

Філософія освіти „в замежжі завтрашнього дня”

Прогнозуючи розвиток нового століття, великий Ніцше використав образ Верблюда, Лева і Дитини, спільними зусиллями яких Людство подолає негативну спадщину минулого й увійде в світ нового соціокультурного творення. За глибоко усвідомленим прогнозом філософа, Верблюд має „перейти пустелю” застарілих культурних цінностей, усвідомити їх як таких, що стримують прогресивний поступ людства на шляхах до Свободи; Лев – розірвати їх; Дитина має „стати по той бік добра і зла” й розпочати нове світо- й культуротворення з чистого аркушу, створити нову систему цінностей, повести за собою людство.

Довгий час ми розцінювали ці роздуми як абстрактне філософствування, містику, що не має під собою ніякого реалістичного сенсу. Між тим, сенс є і неабиякий. На шляхах свого історичного поступу людство періодично відмовляється від того, що ще вчора здавалося б нетлінним надбанням цивілізації. Разом з тим, воно постійно творить нові культурні цінності, утверджує новий спосіб життя, вклоняється новим Богам і новим Героям.

Означена відмова, звичайно, не може бути абсолютною. Відмовляючись від старого, людина все таки щось залишає, бере з собою в майбутнє. І хоча нерідко вона залишає не те, що бажано було б залишити з точки зору нагальних потреб наступних епох, маємо те, що маємо: спадкоємність цивілізаційного поступу є такою ж цивілізаційною закономірністю, як і періодична руйнація того, що „посоромило себе в історії”.

Постійна фільтрація історичних надбань „відокремлює зерна від плевел”, передає їх новим поколінням як цінності, що складають фундаментальні основи цивілізації. В історії вони ввійшли у обіг як „загальнолюдські цінності”. Всякий народ,

який намагався дійти до майбутнього в обхід загальнолюдського, попадав у історичну колізію, що закінчувалась, як правило, його сходженням з історичної арени. Дійсне майбутнє належить тим, хто „відмовляючись – зберігає”, „руйнуючи - створює”, „забуваючи - пам’ятає”, хто рухається вперед, розмірковуючи над уроками минулого, а не лише відсторонює його як історичний непотріб.

З другого боку, прогресивний поступ людства базується на прогнозі контурів того ж таки майбутнього, до якого воно прагне. „Не прогнозований” розвиток несе з собою масу ризиків, що можуть обернутись серйозними соціальними колізіями. „Сліпці, поводити сліпців” ніколи не виведуть людство до Храму. Тому прогноз загальних контурів майбутнього є такою ж важливою справою, як і переосмислення минулого. Характерно, що в дійсності ці процеси існують в органічній єдності: оцінка й переоцінка минулого, як правило, здійснюється під прицілом пошуку образу майбутньої соціальної реальності, і навпаки: пошук контурів майбутнього ведеться на „старому матеріалі”, в тому соціальному досвіді, який залишила нам історія. Як говорили древні, оскільки „з нічого ніщо не виникає”, побачити майбутнє можна лише через минуле...

Щоправда існують і такі форми освоєння світу, як фантазія, мрія, уява, інтуїція тощо. Часто-густо вони підштовхують людину до рішень, що не мають раціонального обґрунтування й, нерідко, спрямовують „дорогу в нікуди”. І разом з тим, саме вони дозволяють „зазирнути в замежжя”, „отаборитися” в ньому, сформувавши вигляд майбутнього, аналога якого історія ще не мала. Ефективність „третього шляху” - неймовірна; вірогідність же забезпечується тим, наскільки органічно вплетений він у два перші процеси, здійснюється на основі досвіду – „прийнятого” і „відторгнутого” історією.

Останнє здійснюється завдяки науці, культурі, освіті, ряду інших форм духовно-практичного освоєння світу, через які людина осмислює світ, своє місце і роль в ньому, шляхи майбутнього розвитку і ті цінності, на яких він має розгортатись. Нове в ньому має існувати лише в органічній єдності з тим загальнолюдським, що на вічно утвердилось в історії. А це означає, що модернізація науково-культурно-освітніх механізмів

соціалізації особистості, адаптація їх до нових вимог цивілізаційного поступу, має здійснюватись через заглиблення в історію, культурні надбання людства, в той незаперечний досвід – науковий і побутовий, з яким людство може вийти за межі ХХ століття, безболісно увійти у століття ХХІ.

Які ж цінності залишила людству історія? Що може слугувати у якості фундаментальних основ новітньої цивілізації? На яких пріоритетах ми маємо навчати і виховувати людину, яка б стала повноправним суб'єктом нової епохи? Від чого ми маємо відмовитись й де знаходяться прориви до „за межжя завтрашнього дня”? Відповідь на ці запитання потребують заглиблення в історію, сходження до її основ, освоєння загальнолюдського контексту розвитку цивілізації і, разом з тим, певної фантазії, уяви, звертаючись до послуг яких, я маю надію утриматись на шляхах наукового пошуку й не скотитись у містику. Зупинюсь на цьому більш детально.

Очевидно, кожному, хто більш-менш систематично вивчав історію, відомо що локальні цивілізації, які нехтували загальнолюдськими цінностями, рано чи пізно сходили з горизонтів історичного простору і часу або ж розтворюались у більш потужному соціумі, життєздатність якого базувалась на загальнолюдських пріоритетах. Відходили в історичне небуття потужні імперії, зникали народи, руйнувались, здавалося б, вічні держави. Причини, звичайно у кожному з випадків були різні. І разом з тим, одна з них – нехтування загальнолюдським досвідом історії – була притаманна усім тим народам, державам і культурам, яким історія „відмовила у майбутньому”. Отже висновок – на поверхні: нове історичне творення, розпочате українським народом від часу проголошення незалежності, має розгортатись з урахуванням загального цивілізаційного досвіду, надбань власної культурної традиції, уроків світової і національної історії, базуватись на цінностях, на яких існує цивілізація. Освіта, наука і культура мають ознайомити людей з цими цінностями, розкрити їх філософію, виховати їх в кожній особистості. У цьому й полягає новий філософський зміст тієї освіти, яку ми бачимо у якості основної моделі підготовки людини до життя у третьому тисячолітті нашої історії.

Як засвідчує історія, першою і головною цінністю цивілізації є **людина**. Згадаймо покинуті людьми кам'яні міста в індійських джунглях чи у мексиканських пустелях. Мовчазні споруди. Залишки цивілізації. Свідчення колишньої величі і слави. І що ж далі? А нічого! Немає людини – немає й історії! І навпаки, відомі непоодинокі випадки, коли завдяки авторитету людини як людини локальні соціуми зберегли й донесли до наших днів свій унікальний спосіб життя, навіть при повній ізоляції від загально цивілізаційного потоку історії. І це закономірно. Цінність людини є тим першим і головним пріоритетом, на якому базується людство як цивілізація. Виховання означеної цінності є в свою чергою першою і основною вимогою до філософії та змісту освіти, який ми маємо утвердити в ході її сучасної модернізації, якщо хочемо повернутись в лоно цивілізації.

В різні історичні часи уявлення про людину, звичайно, було різним. Різною була і її цінність. При цьому, історичним парадоксом є те, що, скажімо, наївні уявлення про людину нерідко слугували твердим підґрунтям переконань людей щодо її фундаментальної цінності і, навпаки, розгорнуте наукове вчення про людину часто-густо аж ніяк не застерігало людей від зневажливого ставлення до неї як основної цінності цивілізації. Далекі, історичні, майже дикі народи, які розуміли людину лише як частину природи, нерідко формували щодо неї такі ціннісні установки, створювали такі людські відносини, які дозволяли їм вижити у круговерті історії. З другого боку, коли б чи не найбільш розгорнуте наукове вчення про людину – марксизм-ленінізм, на основі якого вибудовувалась локальна соціалістична цивілізація, звів цінність людини до „гвинтика” великого державного механізму, застосував щодо неї систему репресій, чим зруйнував як саму людину, так і ті „благі наміри”, заради яких розпочалась, здавалося б, цілком закономірна революційна перебудова усталеної історії.

Зневага до людини як цінності – ось корінь і першопричина падіння соціалістичної цивілізації мірою. І це зрозуміло. Історію творять люди самоцінні в своєму історичному бутті. Викорінення цієї самоцінності, зневага до людини, возведена в ранг державної політики та суспільної думки, не тільки підточують її творчі

потенції, але й нівечать саму людину: перетворюють її з творця історії у її термінатора. Знецінена людина не ідентифікує себе загальнолюдськими цінностями, відмовляється від моралі, активності, творчості й рано чи пізно перетворюється в демонічну силу історії, відтворює її у виродкових формах.

Світова філософська думка створила, викристалізувала уявлення про людину як природну, діяльну, предметну, соціальну, культурну й духовну (мислячу й чуттєву) істоту, відмінну від усього тваринного світу. Міра реалізації, уособлення означених характеристик в кожному конкретному індивіді, усвідомлена здатність їх втілення (й процес цього втілення) у реальність на благо людини і людства є мірою її особистості. Успішні світові народи рухаються за цими координатами з неймовірною швидкістю. Соціальні, етнічні, конфесійні, майнові і т.п. суперечності, що періодично загострюються в лоні їх локальних соціумів, успішно розв'язуються. Розум, досвід, організація, а головне – людське ставлення до головної діючої сили суспільного розвитку – людини як особистості, забезпечують той справедливий порядок, на якому базується і завдяки чому існує прагне цивілізація.

Помітною особливістю сучасної історії є те, що успішні народи прискорюють темпи свого культурного розвитку. Ми ж, українці, „тупцюємо на місці”. Причин цих негараздів – безліч. Одну ж з них, я називаю основною: зневага до людини, що дісталась нам у спадщину від тоталітарного суспільства, зневага, поглиблена хаотичними, непродуманими, безпорадними „інноваціями” останніх п'ятнадцяти років, що у буквальному розумінні „дістали” всяк і кожного. У мене складається таке враження, що ми „втратили розум” – історичний і перспективний, забули про досвід століть, нічому не навчилися у народів, котрі домінують в історії й не бачимо того майбутнього, до якого прямуємо.

Саме тут я маю кинути докір політикам, які борються за владу, періодично змінюють один одного при ній, проголошують привабливі, здебільшого, правильні гасла, збагачуються й здається... більш нічого не роблять. Реальні зміни запізнюються. І справа не в тім, що політики борються... Боротьба за владу є суттю існування політиків. В цьому немає нічого незвичного.

Нехай борються і перемагають. Мій докір в іншому – в їх неспроможності „побачити майбутнє”, мобілізувати той основний ресурс, який його забезпечить. Між тим, він знаходиться на поверхні. Запорукою майбутнього є людина, й від того, які цінності ми сформуємо в нинішніх дітей, такий „власний світ” ми побачимо завтра. А це вже – завдання освіти культури, літератури, мистецтва, релігії і моралі, політичного виховання і т.п. до тих пір, доки вони, вірніше, ми не виховаємо нове покоління перспективно мислячих людей, що вибудовують майбутнє на базі загальнолюдських цінностей і одночасно з урахуванням уроків вітчизняної історії, ми приречені „копирсатись у багнюці”, „переливати пусте в порожнє”, перебувати в „постійному транзиті” безперспективності.

Переорієнтація освіти на людину як самоцінність є першою і головною умовою нової філософії освіти, її модернізації у відповідності з вимогами епохи.

Відомо, що в нашій недалекій історії орієнтації на людину як цінність, мали фальшивий характер. Фактично вони підпорядковували її авторитету „вождя”, „держави”, „партії”, „побудові комунізму” тощо. Залишки подібного підходу продовжують домінувати в сьогоденній Україні, причому, не тільки в освіті, але й в загальній державній політиці, в економіці і в культурі, на виробництві і в побуті. Мільйони людей нині, як і раніше, відсторонені від власності, займаються не властивими, а нерідко – чужими їм видами діяльності, побоюються оприлюднити власну позицію, приховують релігійні чи світські переконання. Головне ж полягає в тім, що економіка і політика, а вслід за ними наука, культура й освіта людину у якості головної цивілізаційної цінності не розглядають, а тому й не можуть подати власну предметність людиновимірним чином. Людина ще не ввійшла у якості господаря у дім не тільки економіки й політики, але й науки, культури і освіти. Скоріш, вона знаходиться там на правах непрошеного гостя, від якого хочуть якомога швидше позбавитись. Наслідком такого ставлення є інженерні споруди чи технології, які руйнують природне середовище й постійно відтворюють екологічні чи демографічні проблеми; наукові проекти, якщо й не ворожі людині у прямому розумінні, то у всякому разі, загрозливі щодо її існування;

культурні й мистецькі програми, що пропонують людям систему сумнівних цінностей; загальноосвітні предмети, де авторитет людини зміщується на периферію загальнолюдських цінностей. Заглиблення в проблему засвідчує досить сумний факт: предметність людини як самоцінності все ще знаходиться за межами нашого суспільного буття, науки, культури і освіти, а значить не входить в систему пріоритетних, світоглядних переконань майбутніх поколінь.

Справедливості ради, слід зауважити, що сучасна українська освіта зробила досить потужний крок у напрямі до людини. Свідченням цього є утверджений в останні роки принцип особистісної орієнтації освіти. Однак, це лише перший крок, до того ж малопотужний, кволий, мало контрольований як органами управління освітою, так і громадськістю, а тому й багато в чому просто декларативний. Десятки, сотні шкіл, тисячі вчителів, як і раніш, навчають і виховують дітей традиційним чином – як суб'єкта суспільного виробництва, майбутнього працівника, патріота держави і т.д., і т.п., а не як самоцінність, від якої залежить майбутня національна історія і культура. Така школа і вчитель обмежують людину (дитину) в головному – в самоповазі до себе (і інших людей) як самоцінної особистості. Вони підточують впевненість у собі, а разом з нею – прагнення до суб'єктивного сприйняття світу, його пізнання, наукового дискурсу, активності, творчості, свободи.

Гостроту проблеми посилюють сучасні ЗМІ, особливо, телебачення та „бульварна преса”. Такої кількості „бруду”, культурної продукції сумнівної якості, які піднімають і кидають в обличчя людині переважна кількість засобів масової інформації, не має в жодній цивілізованій країні світу. В результаті цього ми маємо сумнівне навчання, сумнівні ціннісні орієнтації людей, сумнівну духовність і сумнівне майбутнє. Причому, у масовому вимірі. Як кажуть: приїхали.

Повернення до людини у її ціннісному вимірі, і в цьому сенсі формування своєрідного протектора бездуховності може і повинна поставити освіта. Щоправда, на цю місію нині претендує також релігія. Дехто перебільшує її роль у справі духовного оновлення людини; інші – намагаються відсторонити релігію від освітянської і виховної справи; треті ратують за поєднання

зусиль освіти, науки і релігії для морального оздоровлення людини і суспільства. Ця тема складна і надзвичайно важлива. Залишу її для окремого розгляду. Нині ж повернусь до освіти, яка має забезпечити навчання і виховання людини як особистості – самодостатньої й самоцінної істоти.

Особистісний підхід до навчання цю проблему вирішує лише частково. Скоріш, він забезпечує її функціональну, технологічну сторону. Стосовно ж змісту освіти, його спрямованості на людину як самоцінну особистість, то тут роботи непочатий край, адже практично жоден шкільний предмет, я вже не говорю про університетські курси, переорієнтацію на особистість не тільки не здійснив, але ще й не розпочав. Для дисциплін природничо-математичного циклу самоцінністю, як і раніш, є природа і число; географічні дисципліни апелюють до цінностей матеріального світу – корисних копалин; біологія – до самоцінності унікального тваринного і рослинного світу; соціогуманітарні науки – до цінностей економіки і політики, виробництва і споживання, політичної організації суспільства тощо і тільки на периферії свого знання торкається людини.

Між тим, людина є центральною постаттю не лише того чи іншого локально-природного чи соціального середовища, а Великого Космосу загалом. Будучи „частиною природи”, вона всю природу „робить своєю власною частиною”. І це зрозуміло. Адже людина – істота діяльна. Результатом останньої є предметні і духовні форми культури. Людина тому домінує як над світом природи, так і над створеним нею ж світом культури. Вона творить і створює нові культурні цінності і одночасно утверджує своє буття у царині Свободи. Власне Свобода і є дійсним виміром того, наскільки людина відтворює себе як суб’єкта історичного процесу й відповідно є Людиною у дійсному, повному, широкоформатному, філософському розумінні цього слова.

Нова філософія освіти, що проглядається через контури замежжя завтрашнього дня, є філософією Людини, яка існує в царині Свободи. Спосіб цього існування я називаю Творчістю, а її результат – Культурою. Фундаментальні цінності... Відомі від „царя Гороха”. Відомі і недосяжні. Чому недосяжні? Для кого недосяжні? Для нас!? Так, бо ми „втратили розум”, а разом з ним

– загальнолюдські пріоритети, розсіяли їх на майданах, локалізували у високих кабінетах, відсторонили від людини, „витравили” з освіти й за короткий час „натворили” такого, що аж ніяк не втискується в загальнолюдський контекст історії. Наш Верблюд не перейшов пустелю; Лев – не розірвав цінностей, що посоромили себе в історії; Дитина не „стала по той бік добра і зла” й не розпочала новітнього свободо- культуро- людинотворення. Отже, треба повертатись, радитись з Великими, вникнути у світовий досвід, згадати дійсних а не уявних національних героїв.

Погляд „за межжя” нових цінностей не відкриває, бо їх там просто немає. Людство давно вже сформувало власні основні опори – фундаментальні цінності, що проглядаються ще більш значущими в замешжі завтрашнього дня: Людина – Свобода – Творчість – Культура. Повертаючись до них, ми рухаємось у майбутнє; нехтуючи ними, ми падаємо в прірву небуття. Жити, боротись, перемагати людським, а не тваринним чином, творити і створювати, реалізовувати себе в історичному просторі і часі - в цьому й прихований головний зміст новітньої („замешної”) філософії освіти, який ми маємо втілити в практику.